

τρία μέρη τὰ κρατοῦντα τῆς πολιτείας, πάντα κατὰ μέρος ἴσως καὶ πρεπόντως συντεταγμένα καὶ διωκημένα διὰ τούτων, ὥστε μηδέ ποτ' ἂν εἶπειν δύνασθαι βεβχίως μηδὲ τῶν ἐγχωρίων, πότερον ἀριστοκρατικὸν τὸ πολίτευμα σύμπαν, ἢ δημοκρατικὸν, ἢ μοναρχικόν. . . ὅτε μὲν γὰρ εἰς τὴν τῶν ὑπᾶτων ἀτενίσαιμεν ἐξουσίαν, τελείως μοναρχικὸν ἐφαίνεται εἶναι καὶ βασιλικόν· ὅτε δὲ εἰς τὴν τῆς συγκλήτου, πάλιν ἀριστοκρατικόν· καὶ μὴν εἰ τὴν τῶν πολλῶν ἐξουσίαν θεωροῖη τις, ἐδόκει σαφῶς εἶναι δημοκρατικόν».¹

Ἡ πολιτικὴ θεωρία τοῦ Πολυβίου εἶνε ἡ ἀποθέωσις τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἡ ἀναγνώρισις τῆς πολιτικῆς ὑπεροχῆς τῆς Ρώμης καὶ κατὰ θεωροῖεν ὑπὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης, ἐκπροσωπούμενης κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὑπὸ τοῦ τελευταίου τῶν ἱστορικῶν, τοῦ υἱοῦ τοῦ φίλου καὶ συστρατιώτου τοῦ τελευταίου τῶν Ἑλλήνων Φιλοποίμενος. Ἡ Ρώμη, ἣτις ἐπραγματώσατο τὸ πολιτικὸν τοῦτο ἀριστούργημα τῆς ἀρχαιότητος, δὲν ἔχει θεωρητικὸν αὐτοῦ ἀξιώτερον τοῦ Ἑλληνος πολιτειογράφου· ὁ δὲ Κικέρων, ὁ μόνος ἀξίος λόγου πολιτικὸς συγγραφεὺς κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ οὐδὲν ἔπραξεν ἢ ν' ἀπομιμηθῆ, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ν' ἀντιγράψῃ τὰς περὶ δικαίου καὶ πολιτείας θεωρίας τοῦ Ἑλληνος συγγραφέως, ἃς θνήσκον τὸ πνεῦμα τῆς Ἑλλάδος ἐκληροδοτεῖ εἰς τὸν δαίμονα τῆς Ρώμης.

Ὁ Κικέρων ἤκουσεν καὶ ἠγωνίσθη κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς διαλύσεως καὶ συγκρούσεως ποικίλων ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν στοιχείων τῆς ἱστορίας· ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία ἠγωνίζετο τὸν ὕστατον τῶν ἀγώνων, μάτην ζητοῦσα νὰ εὕρῃ τὴν ἀληθῆ τρίβον αὐτῆς ἐν μέσῳ τῆς συγχύσεως καὶ τῆς πάλης τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἃτινα ἀνέδιδον τὴν τελευταίαν αὐτῶν λάμψιν μετὰ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας· ἡ δὲ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἐπίσης, μετὰ τὴν πολιτικὴν αὐτῆς ἀκμὴν, ἀποσυνετίθετο ὑπὸ τὴν ὀλεθρίαν διχότασιν καὶ πάλιν τῶν σπαρσασόντων αὐτὴν ποικίλων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ομάδων, χωρὶς μίαν δημιουργικὴν, ἀλλὰ λογικὴν συνεκτικὴν ἀρχὴν νὰ ὑφίσταται ποῦ, δυναμένη νὰ ἀναδιοργανώσῃ αὐτὴν φθίνουσαν· ὁ δισταγμὸς τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως, εἰσβαλὼν εἰς Ρώμην, κατέλαβε τὰ πνεύματα, ραδίως προσβλήθέντα καὶ τρωθέντα ὑπὸ τὴν μισματικὴν ἐκείνην πνοήν. Εἰς τοιοῦτον σημεῖον εὗρεθῆς ὁ Κικέρων, ἐρευνητικὸν, ἀλλ' ἤκιστα αὐθυπόστατον πνεῦμα, ἐνόμισεν ὅτι ὑπηρετεῖ αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἀρχὴν, ὑπὲρ ἧς ἠγωνίζετο, οὐχὶ ἐν τῇ ἀποδοχῇ δόγματος θεμελιώδους, πρὸς τὸ ὁποῖον νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ πνεύματός του, ἀλλ' ἐν τῇ συμμίξει κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀπάντων τῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ κοινωνίᾳ παλαιόντων δογμάτων. Ἐντεῦθεν ἡ ποικίλη ἀστασία τοῦ Κικέρωνος καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ

¹ Ἱστορ. VI, 11.

καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἐφ' ἣ τοσάκις κατεμύψκντο αὐτοῦ ἀρχαῖοι τε καὶ νεώτεροι, ἐν μὲν τῇ πολιτείᾳ συνεργασθέντος ἐκ περιτροπῆς μεθ' ὄλων τῶν πολιτικῶν κομμάτων τῆς Ρώμης, ἐν δὲ τῇ φιλοσοφίᾳ συνδυάσαντος ἅπαντα, καὶ τὰ μᾶλλον ἀντίθετα, συστήματα, καὶ οὕτω παραγαγόντος τὸν Ἐκλεκτισμὸν, φιλοσοφικὸν τραγέλαρον, δεικνύοντα τὴν ἔλλειψιν πάσης ἐσωτερικῆς πίστεως ἐν τῇ ἀποδοχῇ ἀντιθέτων συστημάτων, ἀδικφόρως ἂν ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐνὸς συστήματος καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ εἶνε εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὰς συνεπείκας τοῦ δευτέρου. Ὁ ἐκλεκτισμὸς δηλοῖ τὴν ἔλλειψιν πάσης πρωτατυπίας καὶ πάτης ἀρχῆς καὶ τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας· τοιαύτη δὲ φιλοσοφία ἦτο ἀληθῶς ἀξία καὶ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ αἰῶνος, καθ' ὃν ἐφιλοσόφει ὁ Κικέρων.

Ἡ περὶ δικαίου καὶ πολιτικῆς θεωρίᾳ τοῦ Κικέρωνος ἀκολουθεῖ τὴν τοιαύτην τῆς σκέψεως αὐτοῦ τρίτον, καὶ εἶνε κατ' ἐξοχὴν ἐκτεθειμένη ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ περὶ *Καθηκόντων*, (*de Officiis*), περὶ *Νόμων* (*de Legibus*) καὶ ἐν τῷ κατὰ τὴν τρίτην δεκαετηρίδα (1822) τοῦ αἰῶνος τούτου ἐν παλιμψήστῳ εὑρεθέντι καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ Angelo Mai ἐκδοθέντι ἐν ἀποσπάσμασι, τῇ *Πολιτεία*.

Τὸ δίκαιον βᾶσιν καὶ ἀρχὴν ἔχει τὴν ιδέαν τοῦ καθήκοντος. Ἐν τῷ περὶ *Καθηκόντων* συγγράμματι αὐτοῦ ὁ Κικέρων, ὃ, περ ἔγραψε κατ' ἀπομίμησιν καὶ ἰχνεύων τὸν Στωϊκὸν Πανκιτίον, οὐδένα δίδει ὄρισμὸν τοῦ καθήκοντος· εἰ δὲ καὶ μέμφεται ἐπὶ τούτῳ τοῦ Πανκιτίου, ἐν τούτοις διαίρει τὸ καθήκον εἰς δύο στοιχεῖα, ὧν τὸ μὲν σχετίζεται πρὸς τὸ ὑπέρτατον ἀγαθόν, τὸ δ' ἕτερον συνίσταται ἐν παραγγέλμασι πρὸς τὴν τοῦ καθόλου βίου ἐνέργειαν. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς διαίρεσεως ταύτης ὑπάρχει καὶ ἄλλη διαίρεσις τοῦ καθήκοντος: μέσον καὶ τέλειον καθήκον, ὃ, περ εἶνε τὸ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατόρθωμα (*rectum officium*) καλούμενον, πρὸς διάκρισιν τοῦ κοινῶς λεγομένου καθήκοντος.¹

Τὸ ἠθικὸν ἀγαθὸν ἀπορρέει ἀπὸ τῶν τεσσάρων τούτων πρωτίστων ἀρετῶν, τῶν γνωστῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος· αὗται δὲ εἶνε ἡ φρόνησις (*prudentia*), ἡ δικαιοσύνη (*justicia*), ἡ ἀνδρεία (*fortitudo*) καὶ ἡ σωφροσύνη (*temperantia*), στενῶς ἀλλήλας συνδεδεμέναι, ἀποτελοῦσαι δὲ τὰς βᾶσεις παντὸς καθήκοντος, ἀφ' ὧν βλαστάνουσιν, ἰδίᾳ ἐξ ἐκάστης, ὠρισμένα εἶδη καθηκόντων.

Ἐκ τῶν ἀρετῶν τούτων σπουδαιότατη καὶ μείζονα εὐρύτητα ἔχουσα εἶνε ἐκείνη, ἐφ' ἧς ἐρείδεται ὁ κοινωνικὸς σύνδεσμος τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ τοῦ βίου κοινότης· αὕτη περιλαμβάνει δύο μέρη: τὴν δικαιοσύνην, ἐν ἣ ἀποτυποῦται ἡ ἀρετὴ, ἐν τῇ ὑψίστῃ αὐτῆς λαμπρότητι, καὶ ἕνεκα τῆς ὁποίας προσκτᾶται τις τὸ ὄνομα τοῦ καλοῦ καγαθοῦ ἀνδρός,² καὶ

¹ *De officiis*, I, ἐ. § 14. ² *Ex qua viri boni nominantur*, I, ἐ § 21.

τὴν ἀγαθοποιεῖαν, ἥτις ἐπίσης καὶ ἀγκυρότης ἢ ἐλευθεριότης καὶ ὀνομασθῆ δύναται. . . Ἀποστολὴ τῆς δικαιοσύνης εἶνε τὸ μηδένα βλάπτειν, ἐκτὸς μόνον ἂν ἀδικηθεῖς τις ἐξηναγκάσθῃ πρὸς τοῦτο, καὶ τὸ σέβασθαι τὸ οἰκεῖον καὶ τὸ ἀνῆκον ἐκάστῳ, διότι ὁ πλείονα ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἐπιθυμῶν, προσβάλλει τὸ δίκαιον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Αὕτη ἡ δικαιοσύνη εἶνε ἡ βῆσις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ἄνευ τῆς ὁποίας οὐδεμία δύναται καὶ ὑπάρξῃ πολιτεία, καὶ κατὰ συνέπειαν «τὸ ἀξίωμα, ὅτι ἄνευ ἀδικίας δὲν δύναται καὶ διοικηθῆ μία πολιτεία, εἶνε ψευδὲς, ἐξ ἐναντίας δὲ ἀληθέστερον εἶνε μάλλον, ὅτι ἄνευ τῆς ὑψίστης δικαιοσύνης δὲν δύναται καὶ κυβερνηθῆ πολιτεία.»¹

Πρῶτος ὁ Κικέρων ἠρευνήσεν ἐμβριθέστερον τῶν πρὸ αὐτοῦ τὸ θέμα, ἂν τὸ δίκαιον ἀπορρέει ἀπὸ τῆς φύσεως ἢ ἀπὸ τῶν θεσμῶν, ἐξαντλήσας ὑπὸ τινος ἐπόψεως τὸ ζήτημα τοῦτο· ὀλοκλήρον τὸ τρίτον βιβλίον τῆς Πολιτείας, εἰ καὶ μὴ περιτωθὲν μέχρις ἡμῶν καθ' ὀλοκληρίαν, ἀφιερύεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κοινωνικοῦ τούτου προβλήματος, ὡς καὶ τὸ πρῶτον βιβλίον τῶν Νόμων.

Τὸ φυσικὸν δίκαιον, κοινὸν ἄπαισι τοῖς ἀνθρώποις, συνεπεία τῆς ἀνθρωπίνης αὐτῶν φύσεως, ἀπορρέει ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου, τοῦ διέποντος τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἀλλ' ὅπως αὕτη ἀλλοιοῦται κατὰ τοὺς διαφόρους τόπους, καὶ τὰς διαφόρους περιπτώσεις, οὕτως ἀλλοιοῦται καὶ τὸ δίκαιον κατὰ τοὺς διαφόρους λαοὺς, ὧν τὰς ἠθικὰς σχέσεις διέπει. Ἄπαντες οἱ ἄνθρωποι ἔχουσιν ἔμφυτον τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, εἶνε δὲ μεγάλη πλάνη τὸ νομίζειν ὡς δίκαιον ὅ,τι εἶνε κεκατονισμένον ὑπὸ τῶν θεσμῶν καὶ τῶν νόμων τῶν λαῶν· ἐν μόνον ὑπάρχει δίκαιον, ὑφ' οὗ εἶνε δεδουλευμένη ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία, καὶ τὸ ὁποῖον διετύπωσεν οὕτω μοναδικὸς τις νόμος· ὁ νόμος δὲ οὗτος εἶνε ὁ ὀρθὸς λόγος, καθ' ὅσον οὗτος κωλύει τι ἢ ἐπιτάσσει. Ἀληθῶς ἂν ἡ βούλησις τῶν λαῶν, τὰ διατάγματα τῶν πολιτικῶν ἡγεμόνων, αἱ ἀποφάσεις τῶν δικαστῶν ἐθεμελίουν τὸ δίκαιον, ἢ κλοπὴ ἢ ἠθελὲν εἶναι δίκαιον· ὡσαύτως ἢ παλλακεία, ἢ ψευδὴς διαθήκη, καθ' ὅσον ἢ ἠθελὲν ἔχει τὴν ὑποστήριξιν τῶν ψήφων τοῦ πλήθους.² Τὸ δίκαιον τοῦτο, εἰ καὶ ἐνιαῖον, παρίσταται ὑπὸ διττὴν ἔποψιν, καθόσον ρυθμίζει τὰς ποικίλας τῶν ἀνθρώπων σχέσεις, εἴτε πρὸς ἑαυτοῦς, εἴτε πρὸς τὸ θεῖον. Καὶ ἐντεῦθεν ἐξάγομεν, ὅτι ἐκτὸς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τοῦ προτύπου τούτου παντὸς δικαίου, τὸ ὁποῖον εἶνε τὸ ἀληθὲς ἐπὶ τῆς γῆς δίκαιον καὶ ἡ γνησία ἅμα δικαιοσύνη, ὑπάρχει καὶ τὸ θεῖον δίκαιον (*jus divinum*), ὁπερ εἶνε ἡ θρησκεία, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ *jus humanum*, τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον, τὸ ὁποῖον καὶ *aequitas* ὡσαύτως παρὰ Κικέρωνι ὀνομάζεται.

Ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπινου δικαίου προκύπτουσι δύο ἕτεραί τοῦ δικαίου

¹ De Republica II § 41. ² De Legibus I. § 10—16.

ὑποδικιρέσεις, αὐταὶ δ' εἶνε τὸ διεθνὲς δίκαιον (jus gentium) καὶ τὸ ἀστικὸν δίκαιον (jus civile). Ὑφίσταται, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ρηθῆ τοῦτο πάντοτε, πλήρης κοινωνία, εὐρυτάτην ἔχουσα τὴν ἔκτασιν, περιλαμβάνουσα τὴν συνένωσιν τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, εἴτα στενοτέραις, ἀπὸ τῆς αὐτῆς καταγομένη φυλῆς, καὶ ἑτέρας ἔτι στενοτέρας, εἰς τὴν αὐτὴν ἀνήκουσα πολιτείας. Ἐντεῦθεν ἡ ὀρισθεῖσα διάκρισις μεταξὺ τοῦ δικαίου τῶν λαῶν καὶ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Καὶ ὅ,τι μὲν εἶνε ἴδιον τοῦ ἀστικοῦ δικαίου δὲν εἶνε ἄρα καὶ ἴδιον τοῦ δικαίου τῶν λαῶν· ὅ,τι δὲ τοῦναντίον ἀπορρέει ἀπὸ τοῦ δικαίου τῶν λαῶν, τοῦτο ὀφείλει ἐπίσης νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον. Ἀλλὰ περὶ τοῦ ἀληθοῦς δικαίου καὶ τῆς γνησίας δικαιοσύνης οὐδὲν καθαρὸν καὶ γνησίως ἐκπεφρασμένον ἔχομεν ἀφομοίωμα, μόνον δὲ σκιώδη εἶδωλα ἔχομεν αὐτοῦ, πρὸς τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἡμεθα προσκεκολλημένοι. Διότι ἀπορρέουσι ταῦτα ἀπὸ προτύπων, ὑφισταμένων πράγματι καὶ ἐν τῇ φύσει καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ.¹

Τοῦ Κικέρωνος ἡ πολιτεία εἶνε εὐρυτέρας καὶ λεπτομερεστέρας ἀνάπτυξις τῶν προγενεστέρων ἐλληνικῶν θεωριῶν, καὶ κατ' ἐξοχὴν τῆς τοῦ Πολυβίου. Ὡς ἐκεῖνος, ζητεῖ καὶ οὗτος ἐν τῇ συγενώσει καὶ τῇ ἁρμονίᾳ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν καὶ πολιτειακῶν τύπων νὰ δικτυώσῃ τὸν κάλλιστον τῆς πολιτικῆς κοινωνίας τύπον· τοῦτο δ' ἐπέζητήσεν οὐ μόνον ἐν τῇ θεωρίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πράξει, ἐν ἣ σπουδαῖον διεδρομάτισε πρόσωπον. Εἶνε γνωστὴ ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Ρώμης ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ· φατρίαι ἀλληλομαχοῦσαι μέχρι θανάτου, τείνουσαι τὴν χεῖρα τῆς διαλλαγῆς σήμερον, καὶ αὔριον ἀμοιβαίως ἐξοντούμεναι· προγραφαί, δημεύσεις, πολιτικὴ ἀκολασία καὶ ἀναρχία· ἠθικὴ ἀτιμία, καταλαβοῦσα πᾶσαν διάνοιαν καὶ πᾶσαν καρδίαν· τοικύτη ἡ εἰκὼν τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐγράφετο ἡ πολιτεία τοῦ Κικέρωνος· ἅπαντες οἱ συνετοὶ ἄνδρες ἐν Ρώμῃ εἶχον κορεσθῆ τῆς δημοκρατικῆς ἐκείνης ἀκολασίας, τῆς ἐν Ρώμῃ τότε ἀρχούσης· ἡ δημοκρατία ὀφείλει νὰ βραδίηται ἐπὶ τῆς ἀρετῆς τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας, ἐν δὲ Ρώμῃ, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πτώσεως αὐτῆς, ἡ λέξις αὕτη κατέστη ἄγνωστος· ὁ αὐτοκτονῶν Βροῦτος, ὁ τελευταῖος τῶν Ρωμαίων, ἐν τῇ ὑστάτῃ στιγμῇ τῆς ζωῆς του, μετὰ θλίψεως ἐπιφωνεῖ:

ὦ τλήμων ἀρετῆ, λόγος ἄρ' ἦσθ', ἐγὼ δὲ σε
ὡς ἔργον ἤσκουν, σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχη.²

Ἐν τοιαύτῃ κοινωνίᾳ ὁ Κικέρων δὲν ἠδύνατο ἢ νὰ σκεφθῆ πᾶνυ διαφόρως περὶ πολιτείας, παρὰ τὰς ἀρχούσας τότε ἐν Ρώμῃ θεωρίας. Ἦτο ὑπὲρ τῶν μέσων, ὑπὲρ τῆς χρυσοῦς μετριότητος. Τὰ τρία κύρια εἶδη τῆς πολιτείας, ἀποκλειστικῶς ἐξάρχοντα, ταχέως περιπίπτουσιν εἰς τὰ ἄκρα, εἰς τὴν ἀκολασίαν· ὡς τὸ ἄριστον λοιπὸν πολιτείας εἶδος προτείνει καὶ οὗτος, κατὰ ζῆλον τῶν διδασκάλων του, τῶν προγενεστέρως περὶ πολι-

¹ De Officiis III, 69. ² Δ. Κάσσιος 47, 49.

τείας φιλοσοφησάντων Ἑλλήνων, καὶ ἰδίως τοῦ Πολυβίου, τὴν ἐν ἀρμο-
νίᾳ σύμμιξιν τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν, πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου, τοῦ
δυναμένου νὰ ἐπέλθῃ ἐκ τῆς μονομεροῦς κατισχύσεως ἐν τῇ πολιτείᾳ
θατέρου κοινωνικοῦ στοιχείου ἢ πολιτειακοῦ τύπου. Ἀλλὰ τοῦτο εἶνε
δυστυχῶς εὐκταῖον μᾶλλον ἢ πραγματοποιήσιμον· ἡ πολιτεία δὲν ἐξασφα-
λίσκεται, οὔτε κραταιοῦται διὰ τῆς συμμίξεως μόνον τῶν ἀποτελούντων
αὐτὴν διαφόρων στοιχείων· πολλάκις δὲ τὸ τοιοῦτον κράμα δύναται νὰ
καταστῆ ἐπὶ τέλους πολιτικὸς τραγέλαρος ἀντὶ τῆς ἀρίστης πολιτείας.
Ἐπάρχουσι πάθη ἐν τῇ κοινωνίᾳ, προλήψεις, τοσοῦτον σκοτίζουσαι τὸ
πνεῦμα τῶν πολιτῶν, ὥστε δυσχερὲς εἶνε νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ἐπιδιωχ-
μένη συνένωσις καὶ ἡ ἀρμονία, ἀντὶ ταύτης ἐπερχομένης πολλάκις τῆς
συγχύσεως καὶ τοῦ χάους ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἕνεκα τῆς ἀτελοῦς ἐπιγνώσεως
τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων ἐκάστου ἀτόμου. Τούτων τῶν λόγων
ἕνεκα, δὲν ἔχει ἔσως πολὺ ἄδικον ὁ ὀλίγον χρόνον βραδύτερον τοῦ Κικέρω-
νος ἀκμάσας Τάκιτος, ὁ αὐττηρὸς καὶ ἀκριβὴς ἐκεῖνος γνώστης καὶ κριτὴς
τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ τῶν ποικίλων ἐλαττηρίων, τῶν παρωθούτων
αὐτὴν εἰς πᾶσαν πρᾶξιν, νὰ ἐκφράζηται λίαν δυσμενῶς περὶ τοῦ πολι-
τεύματος τούτου, φρανῶν τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἐπικράτησιν αὐτόχρημα χί-
μαιραν: «Ἐν ἀπάσαις ταῖς χώραις καὶ πόλεσι κέκτηνται τὴν κυβερνητι-
κὴν ἐξουσίαν ὁ λαὸς, ἡ ἀριστοκρατία, ἡ μοναρχία· πολίτευμά τι δὲ, ἀπὸ
τῶν τριῶν τούτων ἐξουσιῶν συντεθειμένον, ἐξυμνεῖται μᾶλλον ἢ πραγμα-
ποιεῖται, ἢ ὅπου ἀληθῶς τοῦτο συμβαίνει, οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ
διαρκείας βέβαιότητα». ¹

Πολιτεία εἶνε ὁ λαός· ² λαός δὲ σημαίνει οὐχὶ πᾶσαν συνένωσιν ἀν-
θρώπων, οἷτινες δι' αἰουδήποτε τρόπου συνῆλθον εἰς κοινωνίαν, ἀλλὰ
συνένωσιν γενομένην διὰ συμβάσεως, βασιζομένης ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ
κοινότητος συμφερόντων. Ἐὰ πρὸς κοινωνίαν σπέρματα εἶνε παλαίγωνα
παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ· ἡ δὲ πρώτη τῆς συνενώσεως ἀφορμὴ εἶνε οὐχὶ το-
σοῦτον τὸ αἰσθημα τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, ὅσον ὁ ἀπὸ τῆς ἀνθρω-
πίνης φύσεως ἀπορρέων πόθος πρὸς κοινωνικότητα. Τὸ ἀνθρώπινον γένος
δὲν προωρίσθη νὰ ζῇ μεμονωμένον, πλανώμενον καὶ ἔρημον· ἀλλὰ, εἰ καὶ
ἀφθονοῦν παντὸς ἀγαθοῦ καὶ μὴ χρῆζον βοηθείας, γεννᾶται ἔχον ἔμφυ-
τον τάσιν, καθιστῶσαν αὐτῷ ἀναγκαίαν τὴν κοινωνίαν.

Ὅπως μίξ συνένωσις ἀνθρώπων—πολιτεία—διαρκῆς ὑπάρξῃ, δεόν νὰ
κυβερνᾶται ἐμφρόνως· τοῦτο συμβαίνει διαφοροτρόπως, ἐντεῦθεν δὲ καὶ
τὰ διάφορα τῶν πολιτειῶν εἶδη. Ἀλλὰ, πρὸ παντός, πρέπει νὰ προΐστα-
ται ὁ νοῦς· ἐκτὸς τούτου, ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐν τῇ πολιτείᾳ πρέπει νὰ τεθῇ
ἢ εἰς τὰς χεῖρας ἑνός, ἢ εἰς τινος ἐκλεκτὰς χεῖρας, ἢ νὰ καταληφθῇ

¹ Annalen IV, 83. ² Respublica est res populi (de Re-
publica. I. § 25.)

ὑπὸ τῆς ὀλομελείας τῶν πολιτῶν. Τοιοῦτρόπως, ὁπόταν ἡ διεύθυνσις τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἐξαρτᾶται ἀφ' ἑνὸς μόνου, τὸ ἄτομον τοῦτο καλεῖται βασιλεὺς, βασιλεία δὲ τὸ πολιτικὸν τοῦτο εἶδος· ὅταν δὲ ἡ κυριαρχία ἐξαρτᾶται ἀπὸ μικροῦ ἐπιλέκτων ἀριθμοῦ, ἀριστοκρατικὴ λέγεται ἡ πολιτεία ἐκείνη· ἐπὶ τέλους δὲ, δημοκρατία, ὁπότε πᾶσα ἀρχὴ ἐδρεύει πρὸς τῷ λαῷ· ἂν δὲ ὁ ἀρχηγόνως τοὺς ἀνθρώπους συνάπτων πρὸς ἀλλήλους εἰς κοινωνίαν δεσμὸς, λόγῳ δημοσίου συμφέροντος, ἐν τῇ ἰσχύϊ αὐτοῦ τηρεῖται, ἕκαστον τούτων τῶν εἰδῶν τῆς πολιτείας δὲν εἶνε μὲν τέλειον, οὔτ' ἀγαθὸν μάλιστα, ἀνεκτὸν ἐν τούτοις καὶ προτιμώτερον τοῦ ἑτέρου.¹

Ἄλλὰ καὶ τὰ τρία ταῦτα πολιτεύματα σχετικῶς διανέμουςι τὴν δικαιοσύνην ἐν τῇ κοινωνίᾳ· καὶ ἐν μὲν τῇ μοναρχίᾳ, τὰ πάντα, ἐκτὸς τοῦ μονάρχου, εἶνε ἐστερημένα δικαίων καὶ δημοσίας ἀρχῆς· ἐν δὲ τῇ ἀριστοκρατίᾳ, οἱ πολλοὶ ἐλαχίστου ἀπολαύουσι μέρους ἐλευθερίας, ἐστερημένοι πάσης ἰσχύος καὶ δημοσίας συζητήσεως· ἐν δὲ ταῖς πολιτείαις, ἔνθα ὁ λαὸς πράττει πᾶν ὅ,τι ὑποθέτει ὅτι εἶνε δίκαιον καὶ μεμετρημένον, αὐτὴ ἡ ἰσότης καθίσταται ἀδίκος ἀνισότης.²

Ἐν τούτοις τὰ πολιτεύματα ταῦτα, καθὰ ἐκ τῆς πείρας εἶνε ἤδη ἀποδεδειγμένον, δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ τύχῃσι μακροχρονίου διαρκείας, διότι, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν, εἰς ταχίστην δύνανται νὰ περιπέσωσιν ἀλλοίωσιν, ἐνὸς στοιχείου κατισχύσαντος ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἑτέρων· τοιοῦτοτρόπως ἡ μοναρχία ἐξαχρειοῦται εἰς δεσποτείαν, ἡ ἀριστοκρατία εἰς ὀλιγαρχίαν, ἡ δὲ δημοκρατία εἰς ὀχλοκρατίαν. Λοιπὸν, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν κακῶν τούτων, προτείνει ὁ Κικέρων ὡς τὸ κάλλιστον, ἀλλὰ καὶ τὸ τέλειον πολιτειακὸν εἶδος, τὸ πολίτευμα ἐκεῖνο, τὸ συνιστάμενον ἐκ τῆς ἀρμονικῆς καὶ ἀνκλόγου συμμίξεως τῶν τριῶν πρωτίστων πολιτευμάτων, τῆς μοναρχίας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας.³

Ἐν τῷ πολιτεύματι τούτῳ πραγματοποιεῖται κατ' ἐξοχὴν τὸ πολιτειακὸν ἰδεῶδες ἐν τῇ κοινωνίᾳ· ἡ πολιτεία εἶνε συντεθειμένη τότε ἐξ ἴσης συμμίξεως τῶν τριῶν κυριωτάτων κυβερνητικῶν εἰδῶν, μετριαζομένων ἀμοιβαίως· οὐδεμία δὲ ὑπάρχει ἀφορμὴ ρήξεως καὶ ἐπαναστάσεως ἐκεῖ, ἔνθα ἕκαστος εἶνε ἀσφαλῆς περὶ τῆς τάξεώς του, οὐδὲ βλέπει ὑφ' ἑαυτὸν ἐλεύθερον χῶρον, ἔνθα δύναται νὰ καταπέσῃ.⁴

Ἡ Πολιτεία τοῦ Κικέρωνος ἀξιοῖ ὅτι εἶνε ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία· ἀλλ' οὐχὶ οἷα ὑφίστατο περὶ τοὺς χρόνους αὐτοῦ, κατόπιν τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων καὶ στάσεων, ἀπὸ τῶν Γράκχων μέχρι τοῦ Μαρίου καὶ τοῦ Σύλλα, τοῦ Πομπηίου καὶ τοῦ Καίσαρος, αἵτινες παρεσκεύασαν τὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ Αὐγούστου, μᾶλλον δὲ ἡ ἀρχαία πολιτεία τῶν πρώτων χρόνων τῆς δημο-

¹ De Republ. I § 26. ² De Republ. I § 26. ³ De Republ. I § 29. ⁴ De Republ. I. § 45.

κρατίας, ἥτις ἐν τούτοις ἐπὶ τοσοῦτον ὑπερβάλλει τῆς ἀληθοῦς, τῆς ἱστορικῆς κῆς, ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ τοῦ Κικέρωνος, ὥστε φαίνεται πολιτικὴ μᾶλλον φαντασιογραφία, ἢ ἀληθῆς ἀπεικόνισις τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Ἐπικαλούμενος τὴν μαρτυρίαν τοῦ πρεσβυτέρου Κάτωνος, ἀποδίδει τὴν ὑπεροχὴν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας ἐπὶ τῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν λόγον, ὅτι ἐκεῖνοι μὲν ἦσαν δημιουργήματα μεμονωμένων μεγάλων ἀνδρῶν: ἡ Κρήτη τοῦ Μίνως· ἡ Λακεδαιμόνων τοῦ Λυκούργου· αἱ Ἀθῆναι, τὸ πρῶτον μὲν τοῦ Θησέως, ἔπειτα δὲ τοῦ Δράκοντος, τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Κλεισθέ- νους, καὶ ἐπὶ τέλος, ἐν τῇ ἐξαντλήσει αὐτῆς καὶ τῇ ἀτονίᾳ, Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, ἐνῶ ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία ἦτο τὸ ἔργον οὐχὶ ἐνός, ἀλλὰ πολλῶν, κραταιωθεῖσα οὐχὶ ὑπὸ μιᾶς μόνον ἀνθρώπων γενεᾶς, ἀλλὰ πολ- λῶν γενεῶν καὶ αἰώνων. Οὕτως ὁ πρῶτος οἰκιστὴς καὶ πολιτικὸς νομο- θέτης τῆς πόλεως, ὁ Ρωμύλος, θέτων τὰ θεμέλια διαρκοῦς πολιτείας, θαυμασίως ἐξελέξατο τὴν τοποθεσίαν αὐτῆς μακρὰν τῆς θαλάσσης διότι τὸ προνοητικὸν αὐτοῦ πνεῦμα κατενόησε καὶ παρετήρησεν, ὅτι αἱ παρὰ τὴν θάλασσαν γειτονίαι δὲν ἦσαν εὐνοϊκαὶ πρὸς θεμελίωσιν πόλεων, ἀξιουσῶν διάρκειαν καὶ κράτος. Αἱ παράλια πόλεις, ἐκτὸς τῶν πολλῶν καὶ ἀπρονοήτων κινδύνων, ὑφ' οὓς εἶνε ἐκτεθειμέναι ὑπὸ τῶν αἴφνης εἰσερ- χομένων πολεμίων, ὑφίστανται ἐπίσης διαφθείρουσαν ἐπίδρασιν καὶ συνε- χεῖς ἠθῶν ἀλλοιώσεις·² ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν συμμίγνυται διὰ νέων γλωσ- σῶν καὶ γνώσεων· τὸ δὲ ἐμπόριον προσκομίζει αὐταῖς οὐ μόνον ἐμπο- ρεύματα, ἀλλὰ καὶ ξενότροπον ἤθη, οὐδεμίαν ἐπιτρέποντα μονιμότητα τῶν θεσμῶν ἐν τοιαύταις πόλεσιν.¹

Εἰς τῶν ἀξιοτέρων λόγου θεσμῶν τῆς Ρώμης, ἐχέγγυον δὲ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς μονιμότητος, ἦτο ἰδίως ἡ Σύγκλητος, τὸ συνέδριον βασιλέων τοῦ Κινέου, ἀποτελούμενη ἐξ ἀνδρῶν, οὓς ὁ μὲν πρῶτος βασιλεὺς ἀπεκάλεσε πατέρας, τὰ δὲ τέκνα αὐτῶν πατρικίους, καὶ ἥτις μετὰ θάνατον τοῦ Ρωμύλου ἀπεπειράθη νὰ κυβερνήσῃ ἀβασίλευτον τὴν πολιτείαν· ἀλλ' ὁ λαὸς, ἀναμι- μνησκόμενος τοῦ Ρωμύλου, δὲν ἔπαυε ζητῶν βασιλέα, τότε δὲ οἱ συγκλητι- κοὶ ἐφαντάσθησαν νὰ θεμελιώσωσι νέον εἶδος βασιλείας, ἀγνωστον τέως παρὰ τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι—τὴν αἰρετὴν βασιλείαν, σοφώτατον θεσμὸν, τὸ πρῶτον κατανοηθέντα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, αἰσθανθέντων ὅτι ἐν τῷ βα- σιλεῖ ἔπρεπε ν' ἀναζητήσωσιν οὐχὶ βασιλικὸν γόνον, ἀλλὰ σοφίαν καὶ ἀρετὴν, ἐπαξίως τοῦ βασιλικοῦ θρόνου.²

¹ Ἀνάλογα λέγει ὁ Πλάτων: «Πρόσκοπος γὰρ θάλαττα χώρα τὸ μὲν παρ' ἐκά- στην ἡμέραν ἡδὺ, μάλα γε μὴν ὄντως ἀλμυρὸν καὶ πικρὸν γειτόνημα· ἐμπορίας γὰρ καὶ χρηματισμοῦ διὰ καπηλείας ἐμπιπλάσσα αὐτήν, ἦθη παλίμβολα καὶ ἄπιστα ταῖς ψυχαῖς ἐντίκτουσα, αὐτήν τε πρὸς αὐτήν τὴν πόλιν ἄπιστον καὶ ἄφιλον ποιεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ὡσαύτως. (Πλ. Νομ. 702).

² De Re publica II §. 12.

Ἄλλ' ὅταν μετὰ τινος βασιλικῆς καὶ ἀνθρώπων γενεᾶς, εἰς ἃς ὀφείλεται ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ὁ βασιλεὺς Ταρκύνιος ἐζήτησε νὰ καταχρασθῇ τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν, ἡ Σύγκλητος καὶ ὁ λαὸς συνενωθέντες ἀπέπεμψαν αὐτὸν τοῦ θρόνου, νέα δὲ πολιτικὴ τάξις πραγμάτων ἐπῆλθεν, ἐν ἣ ὁ λαὸς ἤρξατο λαμβάνων μείζονα συμμετοχὴν, ἥτις ὁσημέραι κλυδωνίζετο, τοῦ λαοῦ κτισχύοντος ἐν τῇ πάλῃ αὐτοῦ κατὰ τῶν ἀριστοκρατικῶν τάξεων τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, ὑπὸ εὐρύτερον δὲ κοινωνικὸν πνεῦμα δημιουργοῦντος τοὺς νόμους του. Οὕτως ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία προέβαινε διὰ τοῦ χρόνου ἐν ἀναπτύξει καὶ ἀκμῇ, ἀποτελουμένη κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐκ τῆς συμμίξεως τῶν τριῶν πολιτικῶν στοιχείων, ἅτινα ἀνωτέρω καθωρίσθησαν, τῆς μοναρχίας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας· διότι μόνον ἐκ τῆς ἀναμίξεως καὶ τῆς ποικιλίας τῶν διαφόρων στοιχείων ἐν τῷ φυσικῷ καὶ τῷ ἠθικῷ κόσμῳ παράγεται ἡ ἐνότης· καὶ ὅπως ἡ μουσικὴ ἁρμονία ἀποτελεῖται ἐκ τῆς ἐπιτηδεΐας διευθύνσεως τῶν μᾶλλον ἀνομοίων φωνῶν, οὕτω πολιτεία, σωφρόνως συντεθειμένη ἐκ τριῶν διαφόρων τάξεων, τίθεται εἰς συμφωνίαν διὰ τῆς ἀλληλεγγύης τῶν μᾶλλον ἀντιθέτων στοιχείων· ὅ,τι δὲ οἱ μουσικοὶ καλοῦσιν ἁρμονίαν ἐν τῷ ἄσματι, τοῦτο εἶνε ἡ ἐνότης ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ, τὸ ἰσχυρότατον καὶ τὸ ἄριστον παλλάδιον τῆς σωτηρίας τῆς πολιτείας, ἥτις εἶνε ἀδύνατον νὰ συντηρηθῇ ἄνευ δικαιοσύνης.¹

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην αἱ ἀνατρεπτικαὶ σχολαὶ ὑπεστήριζον, ὅτι ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον εἰσὶ θέσει καὶ οὐ φύσει, καὶ ὅτι ἡ ἀδικία βία εἶνε ἡ μόνη συγκρατοῦσα δύναμις τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν. Ὁ Κικέρων ὑποστηρίζει τὴν ἀντίθετον γνώμην διὰ μακρᾶς καὶ εὐγλώττου ἀπολογίας τοῦ Λαιλίου, ὃν παρίστησι μετὰ τῶν συνδιαλεγομένων ἐν τῇ Πολιτείᾳ. Γινώσκομεν ὅτι ὁ Καρνεάδης εἶχε θέσει ἀπὸ χρόνου ἤδη τὸ ζήτημα τοῦτο· ὁ Κικέρων ἀπαντᾷ, διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων ἀναμφιβόλως τῶν Στωϊκῶν, ὧν ἡ ἐπίδρασις δὲν εἶνε δυσχερὲς νὰ καταδειχθῇ ἐν τῷ πολιτικῷ αὐτοῦ διαλόγῳ: «Γφίσταται ἀληθὴς νόμος, ὁ ὀρθὸς λόγος, σύμφωνος τῇ φύσει, καθολικὸς, ἀμετάβλητος, αἰώνιος, οὗ τὰ ἐπιτάγματα καλοῦσιν εἰς τὸ δίκαιον, αἱ δὲ ἀπαγορεύσεις ἀπομακρύνουσι τὰ κακὰ. Κατὰ τοῦ νόμου τούτου δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀντίρρησις, οὔτε δὲ ἡ Σύγκλητος, οὔτε ὁ λαὸς δύνανται νὰ μᾶς ἀπολύσωσιν ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὸν ὑποταγῆς. Δὲν ἔχει ἀνάγκη ὁ νόμος οὗτος νέου διερμηνέως, ἢ νέου ὀργάνου· οὐδ' εἶνε ἄλλος μὲν ἐν Ρώμῃ καὶ ἄλλος ἐν Ἀθήναις· δὲν θὰ ἦνε αὐριον ἄλλος, παρ' ὅτι εἶνε σήμερον· ἀλλ' εἰς πάντα τὰ ἔθνη καὶ αἰετοτε ὁ νόμος οὗτος θὰ βασιλεύῃ εἰς, αἰώνιος, ἀναλλοίωτος· ὁ δὲ κοινὸς ὁδηγὸς, ὁ βασιλεὺς πάντων τῶν πλασμάτων, αὐτὸς ὁ θεὸς, δίδει εἰς τὸν νόμον τοῦτον γέννησιν, κύρος καὶ δημοσιότητα, ἣν δὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος

¹ De Republica II § 41.

νὰ παραγνωρίσῃ, χωρὶς νὰ ἐγκαταλίπη ἑαυτὸν, χωρὶς ν' ἀπαρνηθῇ τὴν φύσιν του, διὰ τούτου δὲ μόνου, χωρὶς νὰ ὑποστῇ τοὺς σκληροτέροισ ἐξιλασμοῖς, θ' ἀπέφευγε πᾶσαν τιμωρίαν». ²

Ἡ πολιτεία τοῦ Κικέρωνος, ἐν ἀποσπάσμασι σήμερον διατηρουμένη, εἶνε ἡ πολιτικὴ διαμαρτήρησις κατὰ τῆς ἄκρας δημοκρατίας, ἣτις περὶ τὸν χρόνον ἐκεῖνον ἐθριάμβευεν ἐν Ρώμῃ, ἡ πολιτικὴ θεωρία τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἀλλ' ἀβθαίρετος κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, ἥμιστα δὲ προσεγγίζουσα πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀκρίβειαν, διότι ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς πολιτείας πᾶν ἄλλο παραδίδει ἡμῖν ἢ τὴν σύμμιξιν ἐκείνην τῶν τριῶν πολιτικῶν στοιχείων, τοῦ μοναρχικοῦ, τοῦ ἀριστοκρατικοῦ, τοῦ δημοκρατικοῦ, ἐξ ὧν ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία, τὸ φιλοσοφικὸν τοῦτο ἰδεῶδες τοῦ Κικέρωνος καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ Ἑλλήνων πολιτειογράφων βαίνουσα ἐπὶ τὰ ἔχνη τῶν πολιτικῶν συλλήψεων τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, οὐδεμίαν φέρει πρωτοτυπίαν, οὔτε παρίστησι σταθμὸν τινα προόδου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πολιτικῶν θεωρημάτων· εἶνε ἡ ἀνακεφαλαίωσις μόνον τῶν προγενεστέρων θεωριῶν, ἀνάπτυξις τοῦ περὶ τῆς Ρωμαίων Πολιτείας λόγου τοῦ Πολυβίου, κατὰ τοσοῦτον ὑπερβάλλουσα τῶν ἐλληνικῶν θεωριῶν, καθ' ὅσον ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία ἀνεδείχθη ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπερβάλλουσα καὶ ὑπερτέρα τῶν περιορισμένων καὶ τάχιστα παρακμασασῶν πολιτειῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τοῦθ' ὅ, περ ὀφείλεται ἀναντιρρήτως εἰς τὴν μείζονα ὑπεροχὴν καὶ σκοπιμότητα τοῦ κυβερνητικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας.

Ἡ πολιτεία αὕτη εἶνε ἡ τελευταία τῶν πολιτικῶν συλλήψεων τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ Ρώμη ἀπόλλυσι μετ' ὀλίγον πᾶσαν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν ἐλευθερίαν, ἐπιλαθομένη τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς καὶ τοῦ παρελθόντος ἐν τοῖς κόλποις τῶν Ἐπικουρείων, ἢ ὑπὸ τὰ σάβανα τοῦ δεσποτισμοῦ τῶν Καισάρων. Ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχει πολιτικὴ ἐλευθερία, ἐκεῖ πᾶσα σκέψις καὶ ἔρευνα περὶ πολιτείας εἶνε αἵρεσις, ἀξία καταδίκης. Μόνον ὁ Στωικισμὸς ἐπέζησεν ἔτι ἐπὶ τινα χρόνον ἐν Ρώμῃ· εἶνε ἡ θρησκεία τῶν ἀποχωρούντων τῆς κοινωνικῆς τύρβης πνευμάτων, τῆς ἐγκαρτερήσεως καὶ τῆς μελέτης, ἀλλ' οὐδαμῶς ἀποτολμᾷ νὰ προβάλη τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῆς δημοσίας σκηνῆς, ζῶν καθ' ἑαυτὸν μᾶλλον ἢ διὰ τὴν κοινωνίαν· τούτου τοῦ λόγου ἕνεκα, εἰ καὶ παρήγαγε θεωρητικούς τινας ἠθικολόγους, οὐδένα ἐν τούτοις πολιτικὸν συγγραφέα· ἀλλ' ἂν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς στωικῆς θεωρίας· τὸ δημόσιον δίκαιον ὠλιγορήθη, μετρίως ἔσχεν ἀκμὴν καὶ ἐπίδοσιν τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον, εἰς τὴν καλλιέργειάν τοῦ ὀποίου καὶ μόνον ἐπεδόθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ μεγάλοι νομοδιδάσκαλοι τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Κικέρων, ὑπὲρ πάντα ἀλλῶν σύγχρονον αὐτοῦ, εἶχε πληρέστερον διατυπώσει τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου· ἐπι-

² De Republica III § 17.

τυχῶς καθορίσας τὴν διαφορὰν τοῦ ἀπολύτου καὶ τοῦ σχετικοῦ δικαίου· ὅ,τι δὲ μέχρι τῶν χρόνων ἐκείνων ἦτο θέμα μόνον καὶ ἀντικείμενον τῆς θεωρίας, ἤρξατο ἤδη ἐπιδρῶν καὶ ἐπὶ τοῦ κοινοῦ βίου καὶ ἐπὶ τῆς πρακτικῆς ἐπιστημῆς. Ἡ ἐπίδρασις τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐπιφαίνεται κατὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐπὶ τῶν διαφορῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καθεστῶτων. Ἡ τελεσθεῖσα ἐπανάστασις ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἀνθρωπότητος ἀποτυποῦται καὶ ἐπὶ τοῦ δικαίου· ἀπασα αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις μεταβάλλονται καὶ τροποποιοῦνται ἤδη ἐπὶ τὸ ἀνθρωπινώτερον· καὶ ταῦτα, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία εἶχε παντελῶς ἐκλίπει ἀπὸ τῆς Ρώμης, νέον δὲ πολιτικὸν δόγμα ἀνηγορεύετο ὑπὸ τοῦ νομοδιδασκάλου Οὐλπικανοῦ ἐν τῷ δημοσίῳ δικαίῳ τῆς Ρώμης: «*Quid quid principi placuit, legis habet vigorem*».¹

Δὲν ἐπιχειρῶ ν' ἀναπτύξω εὐρύτερον τὴν ἐπίδρασιν ταύτην τῶν ἠθικῶν δογμάτων τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῶν Ρωμαίων. Ἄπασα ἡ ἐποχὴ ἐκείνη διαπνέεται ὑπὸ παραδόξου πνεύματος κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ ἀνθρωπίνης ἀδελφότητος καὶ ἀλληλεγγύης, ἐν τῇ σκιᾷ τρεφομένων καὶ βλαστάνοντων αἰσθημάτων, ἀδυνατούντων ν' ἀναβλέψωσιν ἀποινεῖ πρὸς τὸ φῶς τοῦ δεσποτισμοῦ τῶν Καισάρων, θαλπομένων δὲ ἐν τῇ κεραλῇ ἐπιζῶντος τινὸς λάθρα ἠθικολόγου, ἢ κεκρυμμένων ἐν ταῖς πτυχαῖς τῆς τηβέννου τοῦ νομοδιδασκάλου. Καθ' ὃν χρόνον ἠθικολόγοι ἐπιφανεῖς, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ Ἐπίκτητος, διατυποῦσι τὴν ἀδελφότητα καὶ τὴν ἰσότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, οἱ τοῦ πρακτικοῦ δικαίου ἐρμηνευταί, οἱ Νομοδιδάκαλοι, ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐρμηνεύουσι καὶ δογματίζουσι περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Γάιος ὁ νομοδιδάσκαλος λέγει: «ὅ,τι εἷς λαὸς πρὸς χάριν ἑαυτοῦ μόνου ἐδημιούργησε καὶ εἷς ἑαυτὸν ἀνήκει μόνον, καλεῖται ἀσικὸν δίκαιον· ἀλλ' ὅ,τι ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἐδημιούργησε μεταξὺ πάντων τῶν ἀνθρώπων, ὁμοίως δὲ εἷς πάντας τοὺς λαοὺς ἀφορᾷ, καλεῖται δίκαιον τῶν ἰθῶν.»² Οὕτως ἐπῆλθεν ἡ ἐπανάστασις ἐν τῇ ἠθικῇ καὶ τῇ κοινωνικῇ συνειδήσει τῆς Ρώμης, ἧς τὰ ἀποτελέσματα κατὰ πρῶτον διατυποῦνται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, εἷς δὲ τὸ αὐστηρὸν δίκαιον (*jus strictum*) τῆς ἀρχαίας νομοθετικῆς συλλήψεως ὑπεισέρχεται διὰ τοῦ χρόνου ἡ ἐπιείκεια (*aequitas*) τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίου. «Ἡ κοινωνία ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ δικαίου τῆς ἀδελφότητος», λέγει ὁ Οὐλπικανός. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ δόγματα τῶν νομοδιδασκάλων, καθ' ὅσον ἀφώρα εἷς τὸ ἰδιω-

¹ Τὸ ἀρέσκον τῷ ἡγεμόνι ἰσχὺν νόμου ἔχει.

² *Quod quisque populus ipse sibi jus constituit, id ipsius proprium est, vocatur que jus civile; quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes populos peraeque custoditur vocatur que jus gentium* (Institutiones I. 1. § 1).

τικόν δίκαιον καὶ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν πολιτῶν· ὁ ἀθῶος υἱός, κατὰ τὸν Παῦλον, δὲν εἶνε ὑπεύθυνος πλέον ἐπὶ τῷ ἀδίκηματι τοῦ πατρὸς, ὅπως ἤξιον τὸ ἀρχαῖον δίκαιον· ἡ ποινὴ ἐγένετο πρὸς βελτίωσιν τῶν ἀνθρώπων, οὐδ' ἦτο μέτρον ἐκδικήσεως τῆς πολιτείας κατὰ τοῦ ἀδικοῦντος, ὡς ἐφρόνει ἡ ἀρχαία θεωρία· καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἡ Στοὰ ἀνεθεμάτιζε τὴν δουλείαν, ὁ νομοδιδάσκαλος ἡ φωνὴ τῆς δημοσίας συνειδήσεως, ἐστιγματίζεν αὐτὴν ὡς θεσμὸν παρὰ φύσιν, καὶ ἂν δὲν κατῴρθου εἴσεται τὴν ἐπίσημον αὐτῆς κατέρρησιν, ἀλλὰ συνετέλει ὅπωςδήποτε εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῶν δούλων· πόσον δὲ αἰ κατὰ τῆς δουλείας προλήψεις ἐξέλιπον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν αὐτοκρατόρων, πόσον ὁ δούλος ἦτο ἀνεκτός καὶ ἐν ταῖς ἀνωτάταις τάξεσι, μαρτυροῦσι τὰ πολλὰ παραδείγματα δούλων ἀπελευθερωθέντων, μέγα δὲ διαδραματισάντων πρόσωπον ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ὅσω καὶ ἂν ὑποθεθῆ, ὅτι ἡ κοινωνία εἶχεν ἐξευτελισθῆ, ἀνεχομένη τὸν δούλον ἐπίσης, ὅπως καὶ τὸν τύραννον, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἐπὶ τὸ πνεῦμα τῆς τὰ μάλιστα ἐπέδρασαν αἱ ἠθικαὶ θεωρίαι τῆς Στοᾶς, πρακτικὸν ἤδη κύρος λαβοῦσαι καὶ ἐν τῷ θετικῷ δικαίῳ διὰ τῶν νομοδιδασκάλων.

Οὕτως ἐκλείπει ὁ κόσμος ἐκεῖνος, καθ' ἣν στιγμὴν ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῶν Καισάρων ἐπῆλθεν ἡ σύμμιξις τῶν λαῶν, τῶν φυλῶν, τῶν θρησκευμάτων, τοῦ δικαίου καὶ παντὸς ἠθικοῦ καθεστῶτος ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ἀπὸ τῆς ποικίλης ταύτης συμμίξεως καὶ ζυμώσεως ἐξέρχεται νέα τοῦ βίου ἄποψις, νέα πίστις, ἀρξάμενη ἤδη νὰ προταγωνιστῆ ἐν τῇ κοινωνίᾳ, καὶ ἀριθμοῦσα ἐν τοῖς κόλποις τῆς προφήτας καὶ μάρτυρας. Τὰ δύο πρωτεύοντα μέχρι τῶν χρόνων ἐκείνων στοιχεῖα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἡ Ἑλλάς καὶ ἡ Ρώμη, ἔκειντο ἐξηντλημένα, στερούμενα παντὸς ζωπύρου πρὸς περαιτέρω δημιουργίαν: ἡ Ἑλλάς, μεθ' ὅλον αὐτῆς τὸ λεπτὸν δημιουργικὸν πνεῦμα, οὐδέποτε κατῴρθωσε νὰ πραγματώσῃ ἐθνικὴν ἐνότητα, ὑποκύψασα πρωίμως ἐν τῇ πάλῃ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν διακρίσεων· ἡ Ρώμη, αὐστηροτέρα καὶ θετικωτέρα, εἰ καὶ στερουμένη τῆς ἐλληνικῆς ἐμπνεύσεως καὶ πρωτοπυπίας, παραγνωρίσασα καὶ αὕτη τὸν ἀνθρώπινον προορισμὸν, δὲν ἠδυνήθη νὰ διατυπώσῃ τελείως τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπινου γένους· ἦτο δὲ ἐξηντλημένη ἤδη, καθ' ἣν στιγμὴν διὰ τοῦ Καρακάλλα, ἐξελθοῦσα τῶν ὀρίων τοῦ Ἄστεως, ἀπένεμεν, ἐκ φιλαργυρίας μᾶλλον ἢ ἐξ ἀληθινῆς πεποιθήσεως, τὸν τίτλον τοῦ Ρωμαίου πολίτου πᾶσι τοῖν λαοῖς ἀντὶ τιμῆματος· στηρίξασα τὸ κράτος αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἀδικίας καὶ

¹ Nullum patris delictum innocenti filio poena est (Ulpianus). Poena constituitur ad emendationem hominum. (Paulus).

Jure naturali omnes homines liberi ab initio nascebantur (Institutiones II t II § 2). Servitus est constitutio juris gentium quā quis dominio alieno contra naturam subicitur (Inst. I. t. III § 2).

τῆς ἀνισότητος τῶν λαῶν, ἐπὶ τῆς κατακτῆσεως, οὐδεμίαν δὲ δούσα προσο-
χὴν εἰς τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς συντηρήσεως τῶν κοι-
νωνιῶν, πίπτει καὶ αὕτη δούλη ἐν μέσῳ τῶν ὑπ' αὐτῆς καταστάντων
δούλων. Ἀναγινώσκων τις τὴν ρωμαϊκὴν ἱστορίαν, νομίζει ἐπὶ στιγμὴν,
ὅτι ἅπας ἐκεῖνος ὁ κόσμος εἶνε εὐρύς ἠθικὸς καὶ πνευματικὸς τάφος, χωρὶς
ἢ ἐλαχίστη πνοὴ νὰ ταράττῃ τὰ σεσηπότα νάματα τῆς ἀκινήτου λέμνης,
ἣτις καλεῖται ρωμαϊκὸν κράτος.

Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει διὰ τὴν ἱστορίαν ἀνάπαυσις· καὶ ἰδοὺ τὴν κατὰ
στασιν ταύτην ἔρχεται μετ' ὀλίγον νὰ ταράξῃ καὶ ν' ἀνατρέψῃ ὁ Χριστιανι-
σμός. Ἐν τῇ ἐνότῃ τοῦ θεοῦ συλλαβὼν τελειότεραν καὶ πληρεστέραν
τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνικῆς ἐνότῃτος, ἣν ἥκιστα ἐνόησεν ἡ Ἑλλάς, ἣν πα-
ρεγνώρισε καὶ ἀστόχως διετύπωσε ἡ Ρώμη, ὁ Χριστιανισμὸς ἵσταται ἐν
τῇ ἀληθείᾳ ἐκείνῃ περιωπῇ, ἣν ὠνειροπόλησεν ἡ Στοά, καὶ ἣν μάτην ἀπε-
πειράθησαν νὰ πραγματοποιήσωσιν ἔνιοι τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων.
Ἀγαπᾶτε ἀλλήλους· πάντες ἐσμεν ἀδελφοὶ ἐν Χριστῷ· τοιαῦτα τὰ δόγ-
ματα τῆς νέας ἐπαναστάσεως, ἣτις ἔρχεται μακρόθεν, ἐκ τῆς δούλης
Ἰουδαίας, νὰ καταβάλλῃ τὸν ρωμαϊκὸν κολοσσὸν καὶ ν' ἀνατρέψῃ τὸ ρω-
μαϊκὸν οἰκοδόμημα· εἶνε ἡ θρησκεία τοῦ δούλου καὶ τοῦ δεδιωγμένου, ἡ
συνείδησις τοῦ μέλλοντος, ἀποκαλυπτομένου. Ὁ Ἐπίκτητος δὲν τὴν κα-
τενόησεν, ὁ Τάκιτος τὴν ἐστιγματίσεν, ὁ δὲ Μάρκος Αὐρήλιος τὴν κατε-
δίωξεν· ἀλλ' εἶχεν ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸν ἱστορικὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως καὶ
τὴν συνείδησιν ἀνωτέρας ἀποστολῆς. Καὶ οὕτως ἀμέσως, ἐνῶ τὸ ρωμαϊκὸν
πνεῦμα ἀπέθνησκεν ἐξηντλημένον ἤδη ἐν ταῖς ἀσκητικαῖς ὁμολογίαις τοῦ
Μάρκου Αὐρηλίου, ὁ Χριστιανισμὸς διὰ τῶν μαρτύρων αὐτοῦ καὶ τῆς ζωῆς,
ἣν ἀπέπνεεν, καθίστατο ἡ συνείδησις καὶ ἡ νέα δημιουργικὴ ἰσχὺς τῆς
παρηκμακυίας ἐκείνης κοινωνίας.